

До спеціалізованої вченої ради
Д. 41.086.04 з захисту дисертацій на здобуття
наукового ступеня кандидата (доктора)
юридичних наук в Національному
університеті «Одеська юридична академія»

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Овчинникової Альбіни Петрівни
«Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі
спеціальності 12.00.12 – філософія права**

Актуальність теми дисертації. Як відзначає дисертант, спір про те, в якому смислі треба розглядати правову культуру, в чому її зміст, як вона співвідноситься з іншими гранично широкими правовими поняттями (право, правова реальність, правове життя, правова система й т. ін.) – це одна з найбільш комплексних, глибоких і неоднозначних проблем сучасної юриспруденції (с. 15). Правова культура постає як форма існування, форма зовнішнього вираження права (с. 19). Одночасно автор дисертаційного дослідження задає питання: та чи існує вона об'єктивно, чи ж її реальність суб'єктивна? Чи можна вважати правову культуру інтерсуб'єктивним явищем? (с. 21).

Деякі дослідники відстоювали точку зору про те, що правова культура виробляється акторами-професіоналами в сфері права, а значить, із найбільшою ефективністю її можна вивчати саме через діяльність цих професіоналів. У радянський період до визначення правової культури підходили з двох боків: із позиції ідейно-правового стану суспільства (на визначеному етапі його розвитку) та з точки зору сукупності знань права, вміння застосовувати закон і повага до нього. Американські дослідники виділяють внутрішню правову культуру «інсайдерів» – професіоналів, котрі працюють у цій системі, в протилежність зовнішній правовій культурі громадян, які взаємодіють із системою (с. 22-24). Західними юристами поняття правової культури пов'язується з рівнем політичної культури. Нерідко правову культуру

називають «барометром суспільного життя», який відображає частоту застосування чи порушення того або іншого закону (с. 26).

Автор зазначає, що в основі ціннісно-якісного підходу до правової культури головною ціннісною установкою є забезпечення балансу сил і інтересів спільноти, який стабілізує суспільні відносини, створює умови для їхньої еволюції. Формуючи цілісну систему принципів і цінностей, право тим самим створює особливу культуру, в якій стає можливим захист інтересів кожного суб'єкта (с. 31). Правова культура з точки зору філософського підходу підсумовує досягнення людини та суспільства в усіх основних сферах соціальної та правової життєдіяльності, в ній виражений момент творчості спільноти й особистості, представлені результати їх фізичної та розумової праці. У той же час форми правової культури втілюють у собі особливості права конкретних правових систем.

Автор погоджується із точкою зору Ю.М.Оборотова щодо безпідставності визначення ступеня розвиненості правової культури за рівнем декларування загальнолюдських цінностей, оскільки «термін загальнолюдські цінності виник на ґрунті протистояння практиці тоталітаризму як система принципів високого рівня узагальнення. Серед них називають права людини, демократію, свободу, рівність, розподілення влади, місцеве самоврядування. На додаток до перерахованого виділяють такі загальнолюдські цінності як політичний і ідеологічний плюралізм, конституціоналізм, справедливість, вільні вибори. Між тим реальне здійснення проголошених загальнолюдських цінностей надто складно вписується в конкретне правове життя в реальних цивілізаціях і державах» (с. 38).

Автор наголошує, що у вузькому смислі правова культура включає не тільки результат, а й спосіб діяльності людей, проявляє себе в їх образі мислення, нормах і стандартах поведінки, в широкому смислі правову культуру суспільства можна визначити як ступінь розвинутості та ролі в даному суспільстві права, правосуддя, законності, ставлення до права державних органів і суспільної свідомості (с. 43).

Сучасні дезорієнтація, загубленість людини й усього суспільства, в хаотичних реакціях на наслідки фінансових криз, епідемій різних вірусів (вірус Ебола, вірус Зіка) свідчить про один очевидний факт – зі свідомістю сучасної людини відбуваються серйозні зміни, підсумком яких для юридичної науки повинно стати розвінчування класичного суб'єкта права. Раціональна «правова людина», з якою звикло «працювати» правознавство й на яку були розраховані традиційні схеми правового впливу, котра свідомо сприймала правові настанови, формувала свою правову позицію, правову культуру, котра піддавалася правовому вихованню, все більше й більше перестає існувати (с. 62).

Дійсно, глобальні зміни, які відбуваються в світі, формують новий світогляд нової людини. Ця людина має гіперболізоване критичне мислення, вона є людиною-сумнівом, яка керується виключно, з її точки зору, раціональними мотивами поведінки, довіряючи своєму досвіду та одночасно, як це не дивно, - продуктам масової культури. Людина нового типу – «рольова людина» - існує в світі штучних категорій, образів та ідей, створених технічними засобами масової культури – телебачення, Інтернет, література, медійні розваги та ін. Ці категорії, які загалом утворюють медійний простір штучних культурних артефактів, впливають на тип мислення та організацію свідомості. «Рольова людина» або «людина ролі» сприймає культуру через призму штучності, фактично – як гру, де оточуючий світ – це сцена із декораціями, а сама особа – актор, що виконує роль за сценарієм. Навіть якщо облишити поза увагою суто психологічну схильність людини до гри, навколо якої протягом останніх сторіч було здійснене вже не одне наукове дослідження, здається очевидним, що рольовий тип поведінки людини стає все більш поширеним завдяки суспільним та цивілізаційним змінам.

Як ми вже зазначили, особа наразі стає все більш раціональною, вона втрачає справжні ідеали справедливості та реальної рівності, замінюючи їх тими, які формуються технічними засобами масової культури. На цьому етапі може відбуватися повна заміна цінностей, а особа такої маніпуляції навіть не

помітити. З іншого боку, «рольова людина» скептично відноситься до всього, що сприймає, не довіряючи ефективності чистого права (хоча ступінь такої довіри різна в залежності від країни), яке також сприймається через технічні засоби масової культури (ми тут не ведемо мову про юристів-професіоналів, а лише про осіб, які не мають повноцінної юридичної освіти).

Отже, виникає дуалістична ситуація, з одного боку, краху ідеалів, тотальної недовіри до всього, що мало місце у минулому (західна криза традиційності), а з іншого – несвідомої віри в штучні категорії масової культури. Звідси виникає нагальна необхідність переосмислення підходів до суті правової культури, до того, якою вона постає в реаліях двадцять першого сторіччя, до її дуалістичного, неоднозначного сприйняття сучасною людиною, особливо молоддю. Як культура загалом, так і правова культура в її складі (с. 37) – стрімко змінюються у зв'язку із змінами у свідомості їх носіїв. Як зазначає автор дисертаційного дослідження, зараз важко уявити ідеальну законослухняну людину як взірць кращого втілення правової культури суспільства, такий тип людини майже не існує. Таким чином, залишається відкритим питання: як сучасна людина сприймає правову культуру, що вона розуміє під нею, чим є правова культура в сучасних суспільствах?

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 рр. «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер – 0110U000671) і плану науково-дослідної роботи кафедри загальнотеоретичної юриспруденції «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України».

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Доктринальну базу дослідження склали праці вітчизняних і зарубіжних спеціалістів у сфері проблем правової культури, серед яких особливо слід виділити: С. С. Алексєєва, О. М. Балінську, О. М. Барусова, В. А. Бачиніна, В. С. Бігуна, Ю. Ю. Ветютнева, М. М. Вопленко, К. В. Горобця,

Р. Дворкіна, З. Н. Каланадришвілі, Д. А. Керімова, А. А. Козловського, О. М. Литвинова, С. І. Максимова, В. С. Нерсисянца, Ю. М. Оборотова, О. І. Овчиннікова, Р. А. Познера, О. В. Полякова, О. Є. Проць, П. М. Рабиновича, Р. А. Ромашова, В. П. Сальникова, А. П. Семітко, С. С. Сілбі, С. М. Скуріхіна, М. Б. Смоленського, Е. Ф. Усманова, Ю. Хабермаса, І. Л. Честнова, Д. Л. Кольмана (D. L. Coleman), Дж. С. Фішера (J. C. Fisher), Л. М. Фрідмана (L. M. Friedman), Г. П. Гленна (H. P. Glenn), Б. Холла (B. Hall), К. Н. Левелліна (Karl N. Llewellyn), Н. Мейзі (Naomi Mezey), М. Дж. Озіл (M. J. Osiel), Дж. Дж. Сейвелсберга (J. J. Savelsberg), Е. Уотсона (A. Watson), Дж. Б. Уайта (J.B. White) та ін. Варто згадати й спеціалістів у сфері соціології та філософії культури: Дж. Александера, А. Бергсона, П. Бурдьє, Е. Гідденса, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, Е. Кассіра, К. Касторіадіса, М. Мамардашвілі, П. Рікера, П. Сорокіна, Ю. С. Степанова, Ш. Ейзенштадта та ін.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Автор постулює, що правова культура визначається рядом факторів різноманітного характеру, які обумовлюють своєрідність конкретної соціальної спільноти. Своєрідність у свою чергу детермінується такими умовами як: особливість національного менталітету й правосвідомості, превалюючий тип праворозуміння, обумовлений національною правовою традицією, ціннісні пріоритети в юридичній діяльності тощо. (с. 16) Рівень розвитку правової свідомості населення залежить від того, наскільки глибоко засвоєні ним такі правові феномени як цінність прав і свобод людини, цінність правомірної поведінки; якою мірою інформоване населення про юридичну відповідальність за різні види правопорушень; які установлення громадян на додержання правових приписів і т. ін. (с. 33)

Філософський підхід до правової культури: правова культура безпосередньо зв'язується із загальним контекстом культури, таким чином включаючи всю правову сферу в систему цінностей, які вироблені та транслуються суспільством. Відірваність правової культури від реального

права, її замкнутість на собі, відомий ступінь європоцентризму, а також суб'єктоцентризму, показують ключові недоліки філософського підходу. Правова культура, замість того, щоб розглядати як ядро сучасного права, його духовний центр перетворюється лише на сукупність істин, які надто абстрактні для того, щоб претендувати на реальність (с. 40).

Соціологічний підхід до правової культури: в основі лежить принцип діяльності... Саме в діяльності ... знаходять своє вираження цінності правової культури, які виявляються мертвими та незатребуваними, якщо не будуть вплетені в низку вчинків і розумових актів людей, котрі намагаються реалізувати себе в правовій сфері (с. 43).

Автор розглядає систему законодавства з точки зору формального вираження ідеї права. Іншими словами, законодавство є цінністю-засобом, а не самоціллю, тому питання його структурованості (як структурного елементу правової культури) та ефективності знаходяться в площині формально-юридичній. Це ставить під сумнів центральність системи законодавства в структурі правової культури. ... Юридична наука (*як елемент правової культури*) багато в чому відображає стан правової сфери суспільства, рівень його інтеграції в загальноцивілізаційний культурний дискурс. Зі становленням юридичної антропології в структуру правової культури почали включати юридичний світогляд, національне коріння, історичну пам'ять і в цілому – правову традицію та супутній їй правовий менталітет (с. 46-47). Участь у формуванні та розвитку правової системи беруть правові традиції ... в основі виділення їх окремих видів (наприклад, романо-германська, англо-саксонська, релігійна та ін.) лежить саме правова традиція як соціальний механізм, за допомогою якого відбувається передача правового досвіду (с. 58) Автор зазначає, що розглядаючи правову культуру тільки як якісний стан правового буття, ми констатуємо тільки зовнішній прояв цього явища, в той час як коріння правової культури міститься в правосвідомості, тобто – в людині (с. 49). Правова культура ... виявляється концентрованою ... довкола суб'єкта, який постає основним її носієм та відтворювачем (с. 54).

Автор доходить висновку, що правова культура повинна й може розглядатися тільки в нерозривному зв'язку з розумінням феномена людини, її проблем, бажань, намагань, уявлень про себе та навколишній світ ... такий антропологічний вимір правової культури повинен спиратися на ті характеристики людини, які їй притаманні в сучасному світі, а не на теоретичних побудовах ідеальної моделі гіпотетично існуючої людини (с. 60).

Автор звертає увагу на представників напряму «право й література», які доводять необхідність вивчення юристами творів художньої літератури з метою збагатити свої знання про соціальний контекст дії права. Наприклад, в рамках цього підходу художні твори досліджуються на предмет наявності в них правових явищ, вивчаються особливості відображення письменником правового життя. Аналогічною увагою автора дисертаційного дослідження наділяється і взаємозв'язок права та кіномистецтва (с. 91).

Автор зазначає, що в якості носіїв колективної пам'яті про право можуть розглядатися також театральні постановки, твори художньої літератури, фільми. Тексти розглядаються як правові акти, в яких ці права та обов'язки сформульовані, а також інші юридичні значимі тексти – артефакти, до яких можуть бути віднесені не тільки дії, документи, події та ситуації правового характеру, а й усе, що так чи інакше служить засобом трансляції культурних кодів: це можуть бути й літературні твори, й кінематограф, і фольклор (с. 133).

В дисертації наголошується, що фокус уваги дослідника феномену правової культури переміщується на непрофесійних акторів, котрі не мають офіційного статусу, тобто простих громадян – а саме те, як вони розглядають, передбачають, представляють чи, навпаки, не можуть представити собі реалізацію права та правові концепції. Таким чином фокус практичних досліджень змістився з аналізу професійної юридичної діяльності та юридичних матеріалів на повсякденне життя – світ звичайних людей (с. 92-93).

Не обійшов автор увагою і явище мультикультуралізму, в рамках якого аргумент культурної ідентичності мав перевагу над національним законодавством, суттєво впливаючи на кваліфікацію злочину – приклад справи

Ф. Кімури (с. 102-103). Дану тезу автор закінчив доволі риторичним запитанням, на яке так і не надав відповіді в подальшому: невже захисники прав людини проводять складну кропітку роботу з просвітництва, переборюючи несприйняття, іноді агресію, для того, щоб за межами таких суспільств такі практики виправдовувались у залах судових засідань? (с. 106)

Автор доходить висновків, що в правовій культурі зберігається та консервуються правова колективна пам'ять. Тут важливо підкреслити, що, незважаючи на поєднання індивідуальних і колективних начал, правова пам'ять у своїй домінантній формі існує саме як колективний феномен, який формує почуття приналежності до минулого та теперішнього, що є фундаментальним фактором забезпечення соціальної цілісності (с. 117).

Висока якість дисертаційного дослідження Овчинникової А.П. цілком логічно зумовила її практичну значущість. *Матеріали дослідження можуть бути використані:* в науково-дослідній роботі – для подальших розробок у сфері проблематики правової культури як на філософсько-правовому, так і на загальнотеоретичному рівні; в освітній діяльності – для удосконалення курсів «Філософія права», «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Методологія юридичної науки»; у правотворчості – при формуванні основних напрямів правової політики, правового виховання, правотворчості та правозастосування.

Водночас, хотілося б звернути увагу на ті положення та висновки дисертанта, які є *недостатньо обґрунтованими* або такими, що вимагають додаткового уточнення та більш повного розкриття.

1. Звертаючись до взаємозв'язку права та літератури, права та кінематографу, права та драматичного мистецтва, автор дисертаційного дослідження наводить лише поодинокі приклади такого співвідношення. Даної кількості прикладів занадто мало для того, щоб повністю розкрити реальний зв'язок права із продуктами масової культури, які визначають відношення особи до того чи іншого явища зовнішнього світу. Художні фільми, в основному американського чи європейського виробництва, задають систему

цінностей найактивнішого прошарку населення України – молоді. Взаємовплив соціальних мереж Інтернету (facebook, vkontakte) та пасіонарної частини громадян з позиції сприйняття останніми дозволеного та недозволеного також не досліджено автором, втім, саме соціальні мережі є організаційним інструментом не тільки подій 2014 року в Україні, але й майже всієї «арабської весни». Автор обійшов увагою також комп'ютерні ігри, які є складовою дозвілля не тільки дітей та юнаків, але й людей старшого віку, і які ще й є фундаментом нігілістичних настроїв багатьох активних гравців та користувачів ПК.

2. Автор, наводячи приклад справи в США щодо засудження матері, етнічної японки, за вбивство своїх дітей, в якій покарання жінки було пом'якшено через її культурні традиції, не висловлює своєї позиції щодо меж мультикультуралізму та терпимості. Втім, відповідь на питання про характер впливу толерантності до іншої культури на власну правову культуру є одним із наріжних каменів сучасного дослідницького зрізу правової культури, важливою складовою спроби зрозуміти, якою вона є зараз та які має тенденції у майбутньому. В світлі міграційної навали на ЄС та повної безпорадності толерантних інститутів останнього, перспектива така, що як культура загалом, так і правова культура зокрема – та сама правова культура, що є надбанням складної та драматичної історії Європи – можуть зазнати нищівних змін та безповоротно розчинитися в більш активній культурі арабського Півдня. Чи існують засоби протистояння таким тенденціям? Чи потрібне таке протистояння, або, можливо, достатньо і надалі декларувати та дотримуватися цінностей свободи та рівності всіх перед усіма, навіть в тіні загрози власного зникнення? Відповіді на питання щодо перспектив мультикультуралізму та європейського варіанту толерантності в світлі розвитку та трансформування правової культури є бажаними та доцільними в рамках даного дисертаційного дослідження.

3. Детально аналізуючи складові правової культури з точки зору філософії права і одночасно критикуючи прихильників суто філософського підходу, які

сприймають правову культуру у відриві від реальних обставин її існування у відкритому світі і представляють її в якості набору ідеалізованих вихолощених істин, автор дисертаційної роботи також не вдається до дослідження практичних умов існування та розвитку правової культури. При цьому, автор в одному із висновків стверджує, що правова культура як сукупне явище утворюється поведінкою, світоглядом та менталітетом осіб, які існують в її контексті. Отже, логічним виглядає необхідність вивчення способу сприйняття цими особами правової культури та права зокрема, їх відношення до правових явищ, що мають місце в країні, до порядку та його порушників. Такий фактологічний матеріал надав би змогу отримати зріз правової культури зсередини та вдосконалити філософсько-правові висновки щодо феноменології правової культури на підставі наочних фактів існування правової культури у відкритому світі реальних людей.

Попри наведені зауваження констатуємо, що вони носять дискусійний та рекомендаційний характер та жодним чином не впливають на загальну високу оцінку дисертаційного дослідження А.П. Овчинникової. В ньому отримано достовірні та ретельно обґрунтовані висновки, які в цілому вирішують актуальне наукове завдання – виробленні цілісної феноменологічної концепції правової культури. Положення роботи мають усі ознаки наукової новизни, зміст автореферату повністю відповідає змісту дисертаційного дослідження, яке, у свою чергу, відповідає вимогам паспорту спеціальності 12.00.12 – філософія права.

Повнота викладу положень дисертації в опублікованих працях. Результати дисертаційного дослідження належним чином апробовані автором, достатньо повно викладені у 21 публікації, серед яких 7 опубліковані у фахових виданнях (у тому числі 1 – в зарубіжному виданні), чотирьох монографіях, із яких одна – індивідуальна і три – колективні, а також у 10 інших публікаціях. Дисертація та автореферат написані науковим стилем літературної української мови, оформлені відповідно до вимог, які висуваються МОН України до робіт такого рівня.

Усе це дає можливість констатувати, що представлене до захисту дисертаційне дослідження «Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», що затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, а його автор – Альбіна Петрівна Овчинникова – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

Кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту
Міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

Директор Галицького І.В.
свідчу
Вчений секретар
Національного авіаційного університету
О. Варченко

І.В. Галицький